

Danuta Bienkowska, Elżbieta Umińska-Tytoń

Uniwersytet Łódzki

Łódzkie urbonimy w okresach utraty niepodległości¹

W historii Łodzi, liczącej blisko 600 lat – prawa miejskie otrzymała w 1414 roku, przywilej lokacyjny zaś, nadany przez Władysława Jagiełłę, w 1423 roku – istniały trzy okresy, w których miasto było podporządkowane innym państwom: zabory, pierwsza wojna światowa oraz druga wojna światowa.

Okres zaborów

Na mocy drugiego rozbioru Rzeczypospolitej w 1793 roku Łódź znalazła się przez krótki czas w zaborze pruskim, a następnie – od czasów Królestwa Polskiego (1815) – stała się częścią Cesarstwa Rosyjskiego; w 1866 (1867) roku Łódź znalazła się w obrębie guberni piotrkowskiej i „mimo zdecydowanej dominacji pod względem liczby mieszkańców, w sensie administracyjnym podlegała do wybuchu pierwszej wojny światowej Piotrkowowi Trybunalskiemu, w którym mieściła się siedziba władz guberni”².

Ludność narodowości rosyjskiej zaczęła pojawiać się w Łodzi na początku lat pięćdziesiątych XIX wieku. Początkowo przybywały pojedyncze rodziny. Prawosławni Rosjanie mocniej zaznaczyli swą obecność dopiero po powstaniu styczniowym, co miało związek z nasileniem polityki rusyfikacyjnej. W pierwszej fali napływających wówczas systematycznie Rosjan byli przede

¹ Artykuł jest owocem naszego zainteresowania historią nazewnictwa miejskiego Łodzi. W monografii *Nazewnictwo miejskie Łodzi*, Łódź 2012 nie uwzględniliśmy nazewnictwa obcojęzycznego. Tym samym wypowiedź niniejsza jest dopełnieniem tego opracowania.

² *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 19.

wszystkim przedstawiciele carskiej administracji – urzędnicy, nauczyciele, policjanci z rodzinami, żołnierze rosyjskiego pułku stacjonującego w Łodzi, a także osoby przesiedlone w ramach rusyfikacyjnej polityki caratu. W drugiej fali napływających do miasta Rosjan znajdowali się inżynierowie i technicy nadzorujący budowę połączenia kolejowego z Kaliszem, tzw. kolei warszawsko-kaliskiej. Przez tę grupę przyjazd do Łodzi, znajdującej się na peryferiach imperium, był traktowany jak zesłanie, dlatego przyjeżdżali tylko ci, którzy musieli³. Nigdy też ta grupa mniejszości narodowej nie była liczna – Rosjanie stanowili od 1% do 3% ogółu ludności miasta (czyli maksymalnie mieszkało ich około 8 tysięcy).

Obca administracja z okresu zaborów odcisnęła swój ślad w kilku sferach funkcjonowania miasta i jego mieszkańców, m.in. w języku.

Język rosyjski był dla łodzian językiem oficjalnym, urzędowym, narzuconym w sposób administracyjny, wymaganym m.in. w szkolnictwie, sądownictwie, na kolei. W okresie tym wszelkie decyzje podejmowane przez władze miasta (magistrat), także dotyczące zakresu użycia polszczyzny w życiu publicznym, były oparte na przepisach wydanych przez władze królestwa oraz na ustawach rosyjskich.

Jeśli chodzi o nazewnictwo miejskie, które w początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego pozostawało w gestii Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego, to długo, bo aż do końca XIX i początku XX wieku nie znajdujemy istotnej ingerencji zaborcy w tym zakresie. Polityka nazewnicza władz rosyjskich była stosunkowo łagodna i sprowadzała się do przystosowania toponimu polskiego do rosyjskiego systemu fonetyczno-graficznego. Cechą charakterystyczną było współwystępowanie nazw polskich oraz ich rosyjskich ekwiwalentów. Na mapach z początku XX wieku (np. z 1913 roku) widoczne są rosyjskie odpowiedniki polskich nazw dzielnic oraz ulic miasta, np.: *Bałuty* // *Балуты*, *Żubardź* // *Жубардзь*, *Wierzbowa* // *Вержбобовая*, *Zagajnikowa* // *Загайникова* itd.; co więcej, obok nazw polskich i rosyjskich równocześnie występują nazwy niemieckie, co oddaje wielonarodowość ówczesnej Łodzi, np.: *Las Miejski* // *Stadt-Wald* // *Городской Лес*⁴; *Stacja drogi Żelaznej Kaliskiej* // *Kalischer Bahnhof* // *Станция Калишской Железной Дороги* itd.

W ówczesnej rzeczywistości historycznej występowały także – wykorzystywane do celów koniunkturalnych – nazwy o charakterze pamiątkowym. Zaborcy wprowadzali do polskiego nazewnictwa własnych patronów, zaś

³ A. Kijewska, *Nasz własny tygiel, czyli uwag kilka o mniejszościach narodowych dawnej Łodzi (do 1918 r.)*, w: *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, red. G. Minczew, Łódź 2000, s. 343.

⁴ Na mapie z 1906 roku jest zapis *льсь*, zgodnie z ówczesną ortografią.

mieszkańcy, w sytuacji nacisku politycznego, nie mieli wpływu na nowe mianowania; oto kilka przykładów.

Car Mikołaj II został uhonorowany przez nadanie jednej z głównych ulic miasta nazwy *ul. Mikołajewska* (dzisiejsza ul. Sienkiewicza). Imię oraz osobę cara upamiętniał także znajdujący się przy tej ulicy, otwarty w 1899 roku park zwany: *Mikołajewskim Ogrodem Miejskim* lub *parkiem Mikołajewskim* (dziś: park im. Henryka Sienkiewicza).

Z carem Aleksandrem II natomiast związana była nazwa założonego w 1874 roku parku miejskiego noszącego miano *park Aleksandrowski* lub *Cerkiewny* oraz znajdującej się na jego obszarze cerkwi (obecnie, od 1963 roku, nosi on imię Stanisława Moniuszki). Cerkiew pw. św. Aleksandra Newskiego była wyrazem wdzięczności mieszkańców Łodzi za ocalenie Aleksandra II z zamachu 2 kwietnia 1879 roku. Wówczas to prezydent Łodzi pisał do władz gubernialnych:

Mam zaszczyt donieść Waszej Wysokości, iż mieszkańcy miasta Łodzi, pragnąc upamiętnić dzień cudownego ocalenia drogiego życia monarchy postanowili wystawić swoimi środkami prawosławną cerkiew św. Aleksandra Newskiego⁵.

Natomiast cerkwi pw. św. Olgi zawdzięczała swą nazwę niewielka ulica zwana *św. Olgi*, *Olgińską* lub *Olgiński pasaż* (obecna ul. Piramowicza).

Z kolei 37. Jekaterynburški Pułk Piechoty motywował nazwę niewielkiej uliczki w pobliżu koszar, w których stacjonowali żołnierze – ulica nosiła miano *Ekaterynburskiej*. Obecnie nosi ona nazwę św. Jerzego⁶.

Od nazwy godności urzędnika administracji w carskiej Rosji wzięła swoją nazwę *ul. Gubernatorska*, powstała w 1898 roku jako łącznik między równoległymi dziś ulicami Kilińskiego i Sienkiewicza. W 1925 roku została przemianowana na *Abramowskiego*.

Wynikiem wpływu rosyjskiego systemu nazewnictwa było także pojawienie się na łódzkim gruncie nazw ulic o postaci struktury złożonej z członem *nowo*. Uarbonimy typu: *Nowo-Cegielniana*, *Nowo-Dworska*, *Nowo-Długa*, *Nowo-Drewnowska*, *Nowo-Franciszkańska*, *Nowo-Kątna*, *Nowo-Kolejowa*, *Nowo-Krótką*, *Nowo-Kwiecista*, *Nowo-Limanowskiego*, *Nowo-Lipowa*, *Nowo-Lutomierska*, *Nowo-Łagiewnicka*, *Nowo-Marysińska*, *Nowo-Miła*, *Nowo-*

⁵ P. Waingertner, *Historie znad Łódki, czyli 47 opowieści z dziejów Ziemi Obiecanej*, Łódź 2009, s. 280.

⁶ Znajdowała się na niej wybudowana w latach 1894–1896 dla potrzeb żołnierzy rosyjskich cerkiew prawosławną nosząca pierwotnie imię świętego Aleksego Metropolity Moskiewskiego. Po odzyskaniu niepodległości w 1919 roku cerkiew została przekształcona w rzymskokatolicki kościół garnizonowy pw. św. Jerzego.

-*Młynarska, Nowo-Ogrodowa, Nowo-Obywatelska, Nowo-Pabianicka, Nowo-Pańska, Nowo-Pocztowa, Nowo-Podgórna, Nowo-Południowa, Nowo-Radwańska, Nowo-Senatorska, Nowo-Sikawska, Nowo-Spacerowa, Nowo-Szopena, Nowo-Targowa, Nowo-Towarowa, Nowo-Zarzewska, Nowo-Zgierska, Nowo-Zielona* nadawane były w Łodzi dość często w drugiej połowie XIX wieku – jest ich 33 – gdy miasto intensywnie się rozwijało. Badania, jakie prowadziła m.in. Kwiryna Handke⁷, pokazały, że tego typu nazwy, występujące w miastach położonych w dzielnicach centralnej i wschodniej Polski, to rezultat wpływów języka i administracji rosyjskiej. Czas ich likwidacji przypada w większości na początek lat trzydziestych XX wieku.

Te nazewnicze świadectwa obecności zaboru rosyjskiego w historii Łodzi zaczęto usuwać z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości. I tak w 1919 roku *ul. Olgińską* przemianowano na *ul. Grzegorza Piramowicza*, w 1925 roku *ul. Gubernatorską* na *Edwarda Abramowskiego*, w 1930 roku *ul. Petersburską* na *Poznańską* itd.⁸.

Okres pierwszej wojny światowej

W przypadku kontaktów mieszkańców Łodzi z językiem niemieckim należy pamiętać, iż miały one miejsce nie tylko w okresach utraty niepodległości. Pierwsi Niemcy przybyli do Łodzi na krótko przed rozbiorami, ale planowa kolonizacja rozpoczęła się dopiero na początku XIX wieku. Władze pruskie sprowadziły wówczas około 350 rodzin niemieckich, głównie z Prus, Austrii i Saksonii, które zakładały osady wokół Łodzi. Rozwój przemysłu włókienniczego w Łodzi od początku, czyli od 1820 roku, kiedy zapadła decyzja administracyjna o lokalizacji w mieście osady sukienniczej, następował przy znacznym udziale specjalistów z Niemiec. Przez całą drugą połowę XIX stulecia, aż do I wojny światowej ludności narodowości niemieckiej było około 70 tysięcy, co wynikało z uwarunkowań gospodarczych. Obecność języka niemieckiego w życiu społecznym mieszkańców miasta w tym czasie spotykana była na co dzień m.in. w nazwach artykułów handlowych, szyldach, w terminologii włókienniczej, ale także w nazwach terenowych. W codziennej koegzystencji Polaków i Niemców dochodziło do spontanicznego i naturalnego procesu

⁷ K. Handke, *Człon nowo- w polskich nazwach ulic i miejscowości*, w: eadem, *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa 1997, s. 419–425.

⁸ Pisali na ten temat: J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *Patroni łódzkich ulic*, Łódź 2012, s. 25.

integracji językowej, toteż łodzianie owe germanizmy akceptowali⁹. Część z nich przez długie lata była w użyciu łodzian również polskiego pochodzenia (np. *Kwela*, *Pfafendorf*, *Szlezyn* itp.).

Odmienna była sytuacja w okresie I wojny światowej. Oddziały niemieckie przebywały w Łodzi najpierw w dniach 20–26 sierpnia i 8–28 października, a następnie od 6 grudnia 1914 roku do zakończenia wojny w 1918 roku. Okupacyjna administracja niemiecka w tym czasie nie tylko znacznie powiększyła terytorium miasta¹⁰, ale też podjęła pierwsze próby uporządkowania nazewnictwa łódzkich ulic. Polityka nazewnicza polegała na:

1. Germanizacji polskich nazw, czyli ich przystosowaniu do niemieckiego systemu fonetyczno-graficznego; dotyczy to przede wszystkim urbonimów pochodzących od nazw własnych (zwłaszcza imion i nazwisk), np. *Brejera* → *Breyerstraße*¹¹, *Borysza* → *Boryschstraße*, *Jakobi* → *Jakobistraße*, *Bicha* → *Bichstraße*, *Benedykta* → *Benediktstraße*, *Anstadta* → *Anstadtstraße*;

2. Tłumaczeniu nazw polskich na język niemiecki, np. *Ogrodowa* → *Gartenstraße*, *Solna* → *Salzstraße*, *Tkacka* → *Weberstraße*, *Obywatelska* → *Bürgerstraße*, *Braterska* → *Brüderstraße*, *Mostowa* → *Brückenstraße*, *Piwna* → *Bierstraße*, *Bawelniana* → *Baumwollstraße*, *Włociańska* → *Bauernstraße*, *Bankowa* → *Bankstraße*, *Robotnicza* → *Arbeiterstraße*, *Stary Rynek* → *Alter Ring*;

3. Nadawaniu nazwy zbliżonej znaczeniowo w przypadku, gdy nazwa polska była trudna do przetłumaczenia, np. nazwę *ul. Drewnowska* pochodzącą od nazwy osobowej Drewnowicz zmieniono na *Holtzstraße*;

4. Przywróceniu dawnych niemieckich nazw, które zostały nadane przez niemieckich kolonistów osadom rzemieślniczym i nie miały związku z admi-

⁹ Por. „Kto by miasteczko nasze osądzić chciał z pozoru, ten słysząc o *meisterhauzach*, *waldschlösschenach*, *pfafendorfach* i innych orfach, łatwo przyszedłby do wniosku, że Łódź, to miasto jeśli nie zupełnie niemieckie, to na wskroś już zniemczone. Tymczasem tak nie jest. Jenó my sami w niedołęstwie swoim pozwalamy chwastom bujnie się rozrastać, zamiast tępić je energicznie i pokornie wraz z Niemcami przeinaczamy *Księży Młyn* na *Fafendorf* itd.” „*Rozwój*” 1898, numer z 2 lipca.

¹⁰ Por. „Na mocy rozporządzenia prezydenta policji von Oppena z 18 VIII 1915 r. przyłączono wówczas Bałuty Nowe, Bałuty Stare, Bałuty-Kolonię, Widzew, Zarzew, Dąbrowę, częściowo wsie Chojny, Rokicie Nowe, Rokicie Stare, Rokicie Wójtostwo, Żabieniec, Radogoszcz i Antoniew Stokowski”, M. Jaskulski, *Nazewnictwo ulic Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi” 1993, z. 2, s. 24.

¹¹ Niemieckie nazwy ulic, placów, rynków miały postać złożoną, dwuczłonową. Członem utożsamiającym nazwy, wskazującym na charakter obiektu komunikacyjnego są leksemy: *Allee* ‘aleja’; *Gasse* ‘ulica, uliczka, zaułek’; *Markt* ‘targ, rynek’; *Platz* ‘miejsce, plac’; *Ring* ‘rynek, ulica okrężna’; *Straße* ‘ulica’, najczęściej zapisywana w skrócie *Str.*; *Weg* ‘droga’, które występują w postpozycji, to jest po członie odróżniającym nazwy.

nistracją niemiecką z okresu I wojny, np. *Wólczańska* → *Spinnlinie*, *Widzewska* → *Buschlinie*;

5. W przypadku nazw powtarzających się (jednej nazwy odnoszącej się do kilku obiektów) zabiegi nominacyjne polegały na dodawaniu do już istniejącej nazwy różnego rodzaju epitetów, najczęściej *kleine* (mała), *neue* (nowa), np. *Kleine Talstraße*, *Neue Talstraße*, bądź też epitetu lokalizacyjnego, np. *Widzewer Grenzstraße*, *Zarzewer Grenzstraße*, *Westliche Grentzstraße*;

6. Jako przejaw działania zmierzającego do pozyskania przychylności społeczeństwa wobec okupanta traktuje się nadanie ul. Mikołajewskiej imienia zmarłego w 1916 roku Henryka Sienkiewicza.

W sumie zarówno politykę nazewniczą prowadzoną przez Rosję w okresie zaborów, jak i Niemcy w okresie I wojny światowej możemy określić jako asymilacyjną; najczęściej polegała na przystosowaniu urbonimów do rosyjskiego bądź niemieckiego systemu ortograficzno-graficznego i fonologiczno-fonetycznego lub na tłumaczeniu nazwy polskiej na język rosyjski bądź niemiecki. Taki łagodny stosunek okupantów do nazw własnych wynikał z faktu, iż nazwy obce przeznaczone były przede wszystkim dla celów administracyjnych, na co dzień bowiem były używane przez mieszkańców miasta nazwy polskie.

Okres drugiej wojny światowej (okupacji hitlerowskiej)

Oficjalne wkroczenie wojsk niemieckich do Łodzi nastąpiło 9 września 1939 roku. Początkowo i bardzo krótko miasto należało do Generalnej Guberni, lecz już 9 listopada 1939 roku, w rocznicę puczu monachijskiego z 1923 roku, namiestnik Arthur Greiser ogłosił jego wcielenie do Rzeszy Niemieckiej w ramach tzw. Kraju Warty (Warthegau). W okresie okupacji hitlerowskiej doszło do krótkotrwałych zmian administracyjnych. Na mocy rozporządzenia z 1 stycznia 1940 roku przyłączono do miasta wiele gmin wiejskich oraz osad podmiejskich. Inkorporacje te spowodowały prawie czterokrotne powiększenie terytorium Łodzi – z dotychczasowych 58,8 km² do 226,6 km² – oraz znaczny wzrost liczby mieszkańców miasta (na początku 1940 roku w nowych granicach administracyjnych mieszkało ok. 800 tysięcy łodzian).

Stosowana przez władze niemieckie wobec mieszkańców miasta polityka miała charakter zdecydowanie bardziej represyjny i wielopłaszczyznowy, m.in. dotyczyła usunięcia polskojęzycznych napisów z szyldów sklepów, nazw towarów, wprowadzenia języka niemieckiego jako urzędowego, czy też stworzenia nowego herbu miasta, w którym łódkę zastąpiła podwójna swastyka.

Elementem polityki Niemiec zmierzającej do nadania Łodzi całkowicie germańskiego charakteru była także zmiana nazw: miasta, dzielnic, ulic i placów¹².

Już 11 kwietnia 1940 roku na mocy rozkazu Adolfa Hitlera dokonano zmiany nazwy miasta, zastępując zniemczoną nazwę *Lodsch* nazwą *Litzmannstadt*. Nowa nazwa miała motywację pamiątkową, pochodziła od nazwiska niemieckiego generała Karla von Litzmanna będącego głównodowodzącym armii niemieckiej w okresie „bitwy łódzkiej” toczony pod Brzezunami pod koniec 1914 roku.

Okupacyjne władze niemieckie podzieliły miasto na 11 dzielnic administracyjnych. Cztery z nich wytyczone zostały w granicach miasta z okresu międzywojennego, otrzymały nazwy motywowane o charakterze lokalizacyjnym: *Nord* ‘Północ’, *Ost* ‘Wschód’, *Süd* ‘Południe’ i *West* ‘Zachód’, później powstała także dodatkowa dzielnica *Mitte* ‘Śródmieście’. Pozostałe dzielnice, tzw. zewnętrzne, obejmujące obszary Łodzi przyłączone do miasta w 1940 roku otrzymały następujące nazwy:

Erzhausen (Ruda Pabiancka, Chocianowice), *Karlshof* (Retkinia, Nowe Złotno, Cyganka, część Żabieńca), *Radegast* (część Żabieńca, Radogoszcz, Teofilów, Helenówek), *Klosterborn* potem *Waldborn* (część Łagiewnik, Arturówek, Rogi), *Stockhof* (Sikawa, Stoki), *Friedrichshagen* (Augustów, Olechów, część Wiskitna), *Effingshausen* (część Chojen, Józefów, część Starowej Góry)¹³.

Niemieckie nazwy przyłączonych do miasta wsi, folwarków i osad były tłumaczeniem nazw polskich, np. *Karlshof* ‘Karolew, folwark, dwór Karola’; *Stockhof* ‘Stoki, folwark, dwór Stoki’, bądź były motywowane topograficznie, oddawały m.in. specyfikę terenu, np. *Waldborn* ‘leśne źródło, leśny zdrój’.

Zniemczanie nazw łódzkich ulic i placów było dwuetapowe. Początkowo, w latach 1939–1940 polityka nazewnicza okupanta polegała najczęściej na tłumaczeniu polskiej nazwy na jej niemiecki odpowiednik, np. *Admirałska* → *Admiralstraße*, *Akacyjowa* → *Akazienweg*, *al. Anstadta* → *Anstadtallee*, *Bałucki Rynek* → *Baluter Ring*, *Bazarowa* → *Basargasse*, *Biała* → *Weisserstraße*, *Braterska* → *Brüderstraße*, *Gwiazdowa* → *Sternstraße*, *Katowicka* → *Kattowitzer Straße*, *Kościelna* → *Kirchgasse*, *plac Kościelny* → *Kirchplatz*,

¹² Ich wykaz znajduje się m.in. w publikacji *Strassenverzeichnis von Litzmannstadt* z 1941 roku. Znaleźć je można także w bazie internetowej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. J. Piłsudskiego w Łodzi. W 2010 roku w Katedrze Historii Języka Polskiego UŁ została napisana przez Lilianę Ludwisiak praca licencjacka *Nazwy ulic w Łodzi w okresie II wojny światowej*.

¹³ J. Kita, M. Nartowicz-Kot, op.cit., s. 41.

Krzyżowa → *Kreuzstraße*, Marcina → *Martinstraße*, Młynarska → *Mühlgasse*, Mostowa → *Brückenstraße*, Nowomiejska → *Neustadtstraße*, Obywatelska → *Bürgerstraße*, Ogrodowa → *Gartenstraße*, Parkowa → *Parkstraße*, Piwna → *Bierstraße*, Pocztowa → *Poststraße*, Podrzeczna → *Am Bach*, Północna → *Nordstraße*, Rybna → *Fischstraße*, Stary Rynek → *Altmarkt*, Zofii → *Sophiestraße*, Wodny Rynek → *Wasser Ring*, Zielna → *Kräutergasse*, Zielony Rynek → *Grüner Ring*, Zimna → *Kalte Gasse*, Złota → *Gold Gasse*, park Źródłiska → *Quellpark* itd., bądź na dodawaniu do polskiej nazwy rozszerzenia *Straße*, np. *Piotrkowska-Straße*, *Zachodnia-Straße*, *Kościuszki-Straße*¹⁴. Ten rodzaj nominacji utrzymał się także w następnych latach, jednak dotyczył pomniejszych ulic oraz nazw o neutralnych znaczeniach.

W latach 1940–1941 polityka nazewnicza okupanta przybrała zdecydowanie bardziej represyjną postać – zastępowanie nazw polskich nazwami niemieckimi zmierzało do nadania Łodzi charakteru czysto niemieckiego i zatarcia jego związków z polską kulturą i historią. Jednym ze sposobów pozwalających osiągnąć ten cel było wprowadzanie nazw pamiątkowych, których patronami byli:

- wybitni przywódcy III Rzeszy, m.in. kanclerz III Rzeszy Adolf Hitler, który stał się patronem ul. Piotrkowskiej przemianowanej na *Adolf-Hitler-Straße*; dowódca niemieckiego lotnictwa wojskowego Luftwaffe, marszałek III Rzeszy Hermann Göring, który stał się patronem al. Kościuszki przemianowanej na *Hermann-Göring-Straße*; osobisty sekretarz Hitlera Rudolf Hess, który w latach 1940–1941 był patronem ul. Głównej – *Rudolf-Hess-Straße*;

- osoby ze świata polityki, kultury, nauki, gospodarki będące zwolennikami nazizmu, bądź też wykorzystywane w polityce nazistowskiej propagandy, m.in. Herbert Norkus, zamordowany w 1932 roku członek berlińskiego Hitlerjugend, którego imię otrzymała ul. Traugutta przemianowana na *Herbert-Norkus-Straße*; Albert Leo Schlageter, niemiecki bojówkarz kreowany przez nazistów na bohatera narodowego, rozstrzelany w 1923 roku, który stał się patronem ul. Narutowicza przemianowanej na *Albert-Leo-Schlageter-Straße*; Dietrich Eckart, uczestnik puczu monachijskiego, niemiecki dziennikarz i polityk, który został patronem ul. Moniuszki przemianowanej na *Dietrich-Eckart-Straße*; Wilhelm Gustloff, szef oddziału NSDAP w Szwajcarii, zastrzelony w 1936 roku, został patronem ul. Kopcińskiego przemianowanej na *Wilhelm-Gustloff-Straße*;

- twórcy politycznej i militarnej wielkości Niemiec oraz niemieccy dowódcy z czasów I wojny światowej, m.in. Otto von Bismarck, twórca XIX-wiecznego zjednoczenia Niemiec i pierwszy kanclerz II Rzeszy, obrany

¹⁴ Ibidem.

za patrona ul. 6 Sierpnia, która otrzymała nazwę *Bismarckstraße*; Karl von Litzmann, generał armii niemieckiej w I wojnie światowej, stał się patronem ul. Konstantynowskiej przemianowanej na *Litzmannstraße*; Helmut von Moltke, feldmarszałek zasłużony dla zjednoczenia Niemiec, obrany za patrona ul. Śródmiejskiej, która otrzymała nazwę *Moltkestraße*;

– wybitni przodkowie zasłużeni dla historii, nauki, techniki, oświaty, kultury i gospodarki, m.in. Herman von Salza, wielki mistrz zakonu krzyżackiego w latach 1209–1239, patron ul. Abramowskiego; Johann Gutenberg, twórca pierwszej przemysłowej metody druku na świecie, obrany za patrona ul. Zakliczyńskiej; Johannes Kepler, niemiecki matematyk, astronom i astrolog z XVII wieku, patron ul. Bromilskiej itd.;

– wybitni łódzcy fabrykanci pochodzenia niemieckiego.

Realizując propagandę mówiącą o niemieckiej przeszłości Łodzi władze okupacyjne starały się zaakcentować wyłączną zasługę Niemców w rozwoju miasta w XIX stuleciu. Jako jedno z działań podjętych w tym kierunku, z początkiem 1940 r. zdecydowano, aby niektóre ulice Łodzi otrzymały za patronów osoby, które w XIX wieku przyczyniały się do rozkwitu miasta, a mianowicie chodzi o łódzkich przemysłowców niemieckiego pochodzenia. Najwybitniejszy spośród łódzkich lodzermenschów Karol Scheibler stał się patronem przedwojennej ulicy Franciszka Żwirki (*Karl-Scheibler-Straße*). Z kolei ulica innego znakomitego konstruktora i pilota Stanisława Wigury została przemianowana na *Schweikertallee*, w hołdzie innemu łódzkiemu fabrykantowi Fryderykowi Wilhelmowi Schweikertowi. Lewicowego psychologa i socjologa Edwarda Abramowskiego w nazwie ulicy zastąpił inny Edward, niemiecki przemysłowiec i zięć Karola Scheiblera – Herbst (*Herbststraße*). Ulicę Niciarnianą przemianowano na *Kunitzerstraße*, natomiast ulicę Tylną na *Grohmannstraße*. Niemieccy przemysłowcy Juliusz Kunitzer i Ludwik Grohmann dali więc miano ulicom, przy którym znajdowały się ich wielkie fabryki¹⁵.

W niedługim jednak czasie wycofano się z tych nominacji, patronami ulic przestali być m.in. K. Scheibler, L. Grohmann, J. Kunitzer; jak przypuszczają historycy

może uznano ich za zbyt spolonizowanych, a przez to niezbyt wpisywali się oni w działania zmierzające do nadania Łodzi typowo niemieckiego charakteru? Ponadto potomkowie wywodzący się z rodzin fabrykanckich pochodzenia niemieckiego nie zawsze byli, jak się rychło okazało, zwolennikami nazistowskiego systemu¹⁶.

¹⁵ Ibidem, s. 44.

¹⁶ Ibidem, s. 45.

Obok nazw pamiątkowych drugą najliczniejszą grupę nazw zmieniających w omawianym okresie stanowią nazwy konwencjonalne, które pochodziły od:

– imion, przede wszystkim pochodzenia germańskiego, rzadziej łacińskiego lub innego, np. *Albertstraße* ← *al. Cmentarna*, *Erikaweg* ← *Wrzosowa*, *Friedrichstraße* ← *Pomorska*, *Gerdastraße* ← *Mazowiecka*, *Gerhardstraße* ← *Dobieckiego*, *Gertrudstraße* ← *Antoniewska*, *Helgastraße* ← *Wilanowska*, *Hil-dastraße* ← *Szpitalna*, *Hildegardstraße* ← *Antoniewska*, *Hermannstraße* ← *Bojarskiego*, *Ingridstraße* ← *Nowogrodzka*, *Klausstraße* ← *Zacisze*, *Rudol-fstraße* ← *Nowo-Polska*, *Siegfriedstraße* ← *Marysińska*, *Wilhelmstraße* ← *Żoresa*;

– nazw geograficznych (krain, miast, zbiorników wodnych i rzek), np. *Deutschlandplatz* ← *plac Wolności*, *Alpenstraße* ‘ul. Alpejska’ ← *Nowo-Po-hudniowa*, *Atlantikstraße* ‘ul. Atlantycka’ ← *Olszowa*, *Bodenseestraße* ‘ul. Je-ziora Bodeńskiego’ ← *Wiślana*, *Bornholmweg* ‘droga Bornholmska’ ← *Złota*, *Breslauerstraße* ‘ul. Wrocławska’ ← *Pabianicka*, *Donaustraße* ‘ul. Dunaj-ska’ ← *3 Maja*, *Falklandstraße* ‘ul. Falklandów’ ← *Ostowa*, *Kurlandstraße* ‘ul. Kurlandii’ ← *Nowo-Pabianicka*, *Ostpreußenstraße* ‘ul. Prus Wschod-nich’ ← *Bednarska*, *Revalstraße* ‘ul. Rewalska’ ← *Grochowa*, *Spitzbergen-straße* ‘ul. Spitzbergenu: archipelag wysp na M. Arktycznym’ ← *Aleksandrow-ska*, *Sudetenstraße* ‘ul. Sudecka’ ← *Wrocławska*, *Westpreußenstraße* ‘ul. Prus Zachodnich’ ← *Browarna*, *Ostlandstraße* ← *Główna*;

– nazw mitologicznych, np. *Apollostraße* ‘ul. Apolla’ ← *Myśliwska*, *Herkulesstraße* ‘ul. Herkulesa’ ← *Rybacka*, *Ikarusstraße* ‘ul. Ikara’ ← *Braty-sławska*, *Karolewska*, *Marsstraße* ‘ul. Marsa’ ← *Wiśniowa*, *Nibelungenstraße* ‘ul. Nibelungów’ ← *św. Emilii*, *Patrokusweg* ‘droga Patroklesa’ ← *Wodna*, *Jupiterweg* ‘droga Jupitera’ ← *Zagłoby*;

– nazw postaci z bajek, baśni i powieści, np. *Alibabastraße* ‘ul. Aliba-by’ ← *Sosnowa*, *Entleingasse* ‘ul. Kaczątka’ ← *Mickiewicza*, *Gulliverstraße* ‘ul. Guliwera’ ← *Obywatelska*, *Mephistostraße* ‘ul. Mefistofelesa’ ← *Bojar-skiego*, *Sieben Geisslein* ‘ul. Siedmiu Kozłatek’ ← *Miła*, *Gestiefelter Kater Weg* ‘droga Kota w Butach’ ← *Zarzeczna*;

– nazw kolorów, np. *Aquamarinweg* ‘ul. Akwamaryny’ ← *Narutowicza*, *Braune Gasse* ← *Lwowska*;

– nazw zawodów, np. *Uhrmacherstraße* ‘ulica Zegarmistrza’ ← *Brukowa*;

– nazw chemicznych, np. *Xenonweg* ‘droga Ksenonowa’ ← *Nowogrodzka*, *Phosphorstraße* ‘ul. Fosforowa’ ← *Orlicz-Dreszera*;

– nazw roślin, np. *Birkenweg* ‘droga Brzozowa’ ← *ks. Nadolskiego*, *Dill-weg* ‘droga Koperkowa’ ← *Lechicka*, *Gurkenweg* ‘ul. Ogórkowa’ ← *Naruto-wicza*, *Kamillenweg* ‘droga Rumiankowa’ ← *Lwowska*, *Lavendelweg* ‘droga

Lawendowa' ← *Mokra*, *Lilienweg* 'droga Liliowa' ← *Litewska*, *Moehrenstraße* vel *Blumenkohlstraße* 'ul. Marchewkowa, Kalafiorowa' ← *Wysoka*;

– liter alfabetu, np. *B Str.*, *K Str.*, *L Str.*, *O Str.*, *R Str.*, *T Str.*, *X Str.*, *Y Str.*, bądź cyfr, np. *6 Str.*, *21 Str.*, *26 Str.* itd. W ten szczególny sposób oznaczano ulice znajdujące się na terenie łódzkiego getta.

Reasumując – powiedzieć możemy, iż ingerencja władz rosyjskich i niemieckich w latach zaborów i pierwszej wojny w nazewnictwo miejskie Łodzi miała charakter asymilacyjny i sprowadzała się głównie do nadania nazwom zrusycyzowanej lub zgermanizowanej postaci. Natomiast Niemcy w okresie II wojny światowej w zdecydowany sposób dążyli do utrwalenia w nazewnictwie miejskim elementów kultury i historii Rzeszy Niemieckiej. W nazwach podkreślano jej swoistość i odrębność. Widoczne jest to zwłaszcza w nadawaniu przez okupanta licznych nazw pamiątkowych, chociaż zwracają uwagę także nazwy od imion z kręgu imiennictwa germańskiego i rzadko spotykane wówczas w Polsce nazwy motywowane twórczością literacką.

Rusyfikacyjna i germanizacyjna polityka prowadzona w okresach utraty przez miasto niepodległości w zakresie nazewnictwa miejskiego nie pozostawiła jednak trwałych śladów. Nie wynikało to z niechęci mieszkańców do wpływów obcych w nazewnictwie, bo te, pochodzące z okresu koegzystencji Polaków i Niemców uwarunkowanej czynnikami ekonomicznymi, były akceptowane, lecz z braku zgody na nazwy narzucone przez administrację wroga.

Danuta Bieńkowska, Elżbieta Umińska-Tytoń

Łódź Urbanonyms during Loss of Independence by Poland

The article discusses urban place names in Łódź in three historical period when Poland was not independent: during the partitions, the First World War, and the Second World War. The analysis focused on ways of German and Russian intervention into urban place naming in Łódź. It describes naming techniques (translations of Polish names, adaptations to foreign phonetic and writing systems, renaming) and the goals of foreign intervention into Polish place naming. The conclusion is that Russian and German interventions during the partitions and the first world war were mainly aimed at cultural assimilation, and consisted in use of Russified and Germanized forms. During the Second World War, on the other hand, Germans were consistently instilling elements of Nazi-German culture and history in place names.

KEYWORDS: Łódź, urbanonymy, urban place naming, Russification, Germanization.

prof. dr hab. Danuta Bieńkowska – emerytowany profesor zwyczajny Uniwersytetu Łódzkiego; zainteresowania badawcze: styl artystyczny, styl biblijny, urbanimia Łodzi, historia języka polskiego doby staro- i średniopolskiej.

prof. dr hab. Elżbieta Umińska-Tytoń – Katedra Historii Języka Polskiego, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego; zainteresowania badawcze: stylistyka historyczna (polszczyzna potoczna XVIII i XIX wieku, polszczyzna XIX-wiecznych salonów), onomastyka (głównie antroponimia i urbanonimia), język mówiony mieszkańców miast.